

Bertha Zoltán

A „mi hazánk – Erdély”

Kós Károly transzilvanizmusáról

A katasztrófális trianoni országvesztés súlyos történelmi traumáját az elszakított és idegen utódállami keretek közé jogfosztott kisebbségi sorba taszított erdélyi magyarság legjobbjai már az első pillanatoktól kezdve a szülőföldön maradásra, a kitartó hűségre, az újfajta életteremtésre biztató profetikusszóval, a szenvedésben is megnemeseződő sorsvállalás ethoszának himnikus hirdetésével igyekeztek oldani, enyhíteni. Az *Eredj, ha tudsz!* (Reményik Sándor emblematikus költeménye) például már 1918 végén szenvedélyes hűségvallomással tesz hitet a bármilyen körülmények közötti otthonmaradás létparancsa mellett („Itthon maradok én!”). Azokhoz szólva, akik a tragikus helyzetből menekülve talán azt remélik, hogy „a hontalanság odakünn / Nem keserűbb, mint idebenn”. Kós Károly egyenesen a már elértnél is kiemelkedőbb nemzetközi hírnévvel kecsegtető építőművészeti karrierjét áldozta fel azért, hogy a románok (a Kolozsvárra bevonulva Mátyás király szobra körül ujjongva órát járó megszállók) elfoglalta Erdélybe visszatérhessen 1918 karácsonyán (a demarkációs vonalig eljutó utolsó vonatnak is már csak a mozdonyán), s az onnan távozók áradatával mintegy jelképesen is ellenkező irányba tartva válják (Czine Mihály szavával) a „hűség és szolgálat” „igehirdető” mindenésévé, a cselekvő kisebb-

ségi népszolgálat, az élni akarás példaállító (és Sütő András kifejezésével: „égtartó”) szellemóriásává, a magyar és az emberi megmaradás áldozatosan misszióvégző, titáni elszántságú, Atlasz-energiájú, „muszaj-herkulesi” apostolává. A bizonytalanságot s a kiszolgáltatottságban is a küzdelmes helytállás magasrendű morális kötelezettségét választva a fényesnek ígérkező budapesti jövő és egzisztencia (az Iparművészeti Főiskola professzori állása) helyett. Kányádi Sándor költői szava szerint: „Hajlékot Istennek, / hajlékot embernek / kőből, fából / házat, / raktál a léleknek / kőnél, cserefánál / erősebb igékből / várat (...) magaslík, nem porlad / a megtartó példa” (Kós Károly *arcképe* alá). Vagy amiként Farkas Árpád versében jelenik meg: „Jöttél patamorajt túlkiáltó szónak, / zsúpot rakni megrokkoló hónap, / tornyot szétzüllött harangszónak. / Jöttél szelet állni – széledőkkel szembe, / boka-harapdáló történelemben” (A *szembejövőnek* – Kós Károly *születésnapjára*).

A sokműfajú író, a publicista, a költő, a gondolkodó, az építész, a belső-építész, a bútortervező, a grafikus, a fametsző, a képzőművész, az illusztrátor, a betűmetsző, a nyomdász, a tanár, a szerkesztő, az újság- és könyvkiadó, a mezőgazdász, a művelődésszervező, az etnográfus, a kultúrtörténész (és

patriárka-kort és -rangot megért) Kós Károly (1883–1977): egy új szellemi és gyakorlati (bár fájó és végzetes kényszer szülte) honalapítás egyedülálló polihisztóri, „ezermesteri” – enciklopédikus látókörű és sokoldalú aktivitású, a tudományok, a művészetek számtalan területén a mindentudás igézetével áthatottan alkotó – vezéralakja; egy modern kori „uomo universale” (Páskándi Géza meghatározásában). És Kiss Jenő verse szerint is: „Ha kellett, rajzoltál, ha kellett, írtál, / ha kellett, házat, templomot emeltél, / ezerféle szakadtál, hogyha kellett (...) A kő, a tus, a szó mind harcba indult (...) Te, a szépművész Erdély reneszánsz / mindentudója, mester annyi ágban, / egyetlen s összehasonlíthatatlan, / lett volna-é, mi volt itt – nélkülöd? (...) a neved fénylő elszakadt tetőled, / s jelképpé, fogalommá lényegült (...) Minden szavad – kódex-betűkkel írva – / a hűség és a szolgálat igéje” (*Kós Károlyhoz*). „Valóságos »reneszánsz« egyéniségként tevékenykedett: egy időben volt politikus és irodalomszervező, stratégia-alkotó ideológus és gyakorlati szakember, építész-mérnök és grafikus, mindenekelőtt azonban író, aki műveivel meghatározó módon befolyásolta az erdélyi magyarság közösségi életét” (Pomogáts Béla). „A szellemi – a választott! – szülőföld erőt adott a harcokhoz, embereinek gondolkodásmódja és művészete életre szólóan magával ragadta” őt (Szokolczay Lajos). Kalotaszeg ez a táj – amely vidékről azután maga az író is annyiféle néprajzi, művészettörténeti, regényes leírást, elemzést adott, s ahol lelki és 1944 őszéig tényleges otthonra lelven felépítette a sztánai családi nyaralóházát is, a ma már csodálatos műemlékként

számontartott és látogatott nevezetes Varjúvárat. Sztánán többek között földet művelt, házinyomdát („officinát”) készített, folyóiratot, könyveket szerkesztett, vagyis egész alkotóműhelyt rendezett be – és „Erdély mindenese-ként” megalapozta az otthonteremtő életstratégia, az „otthonirodalom” belletrisztikai szellemiségét is. Lenyűgözte őt a dombok, a hegyek, a legelők, a havasok misztikus atmoszférája, a tősgyökeres népi kultúra és a napi emberi erőfeszítések bámulatos világa. A természettel együtt lélegző ember sugallta ragaszkodás a humán teljességet (a legtágabb kultúranropológiai értelemben is vehető otthonosságot) szavatoló tájházához. Ahonnan aztán 1944-ben kellett elmenekülnie, amikor is a második világháború végén a megszállók, az átzúduló front és a nyomában kavargó áradat garázdái – legújabb monográfiáját, Sas Pétert idézve – „kifosztották, feldúlták sztánai házat és tanyáját. A gondosan őrzött emlékeket, a múlt megannyi tanújelét (...) elmosta a vak gyűlölködés. Szinte teljes egészében megsemmisültek, eltűntek szellemi gyermekei: építészeti tervezései, metszetei, dúcai, megjelent műveinek kéziratok, feljegyzései, pótolhatatlan forrásanyagok, levelezése.” De munkássága révén így is evidenciászerűen vált az erdélyi magyar kultúra és irodalom „doyenjévé” (ahogyan őt a kiváló román irodalomtudós, Nicolae Balotă nevezi).

Trianon után 1921-ben máris megjelentette meg- és felrázó, korszakos jelentőségű röpiratát (Paál Árpád és Zágoni István szerzőtársaival), a biblikus zengésű *Kiáltó szót* – amely felmérhetetlen erejű hatással és buzdítással segítette az erdélyi magyarságot az

újbóli önmagára találásra, az impériumváltozással végzetesen megrendült kollektív életbizodalom helyreállítására, a szülőhazához feltétlenül ragaszkodó identitásvállalás megszilárdítására. Az ó- és újtestamentumi hangzással felrobajló ébresztő üzenetet az erdélyi magyar megmaradás feltétlen vágya és reménye hevíti – a végtelen keserű (és a természetszerűen tömérdek imádkozással, átkozódással, álmodozással, sírással övezett) csalódottságban és magárahagyottságban is az életfolytató távlatot világító nemes (egyszerre ódon és friss patoszt forrósitó) szózatosság igazságérvénye: „Régi zászlónk összetépve, fegyverünk csorba – lelkünkön bilincs. De tudom: talpra kell állanunk mégis. De tudom: újra kell kezdenünk az izzadságos, nehéz munkát. (...) Építenünk kell! Fogunk hát építeni új, erős várakat a régi Istennek. Az Egynek, az Igazságosnak, az Erős Istennek. (...) A mi igazságunk: a mi erőnk. Az lesz a mienk, amit ki tudunk küzdeni magunknak. (...) Az Élet nem vár, az Élet rohan. Kiáltó szómmal ezt kiáltom! (...) Kiáltom a jelszót: építenünk kell, szervezkedjünk át a munkára. Kiáltom a célt: a magyarság nemzeti autonómiája.” A többnemzetiségű Erdélyben a különböző népek (magyarok, románok, németek stb.) önállósága és önrendelkezése az ideális emberi és természetjogi elképzelésekben szervesen kapcsolódik össze az egymást megbecsülő sorsközösségi együttélés, az egymásra utaltságból származó megértés és szolidaritás békés, kiengesztelő elveivel és bölcs eszményeivel. A jellegzetes erdélyi lélek, szellem, psziché különlegesen összefonódó sajátosságai pedig méltányos formában alapozhatják meg a transzilva-

nista gondolatkör megvalósulását Kós Károly és sokan mások (Kuncz Aladár, Áprily Lajos, Makkai Sándor, Tavasz Sándor) európeér nemzetpolitikai eszméiben, vízióiban. Már a *Kiáltó szó* leszögezi: „élni fog akkor is Erdély, mert geográfiai egyéniség, gazdasági egyéniség, történelmi szükségesség.” Ehhez a (később sok tekintetben utópisztikusnak bizonyuló) felfogásához mindvégig kötődve és ragaszkodva alkotta meg műveit és egész életművét Kós Károly – az emberiség és az igazságosság jegyében, ezért ma is aktuális jelentéstartalommal, mert a humanitás örök lételméleti és erkölcsfilozófiai önértékét nem hatálytalanítja az, ha a történelmi folyamatok mégsem képesek erre a vágyott színvonalra felemelkedni. Történelmi, tradicionális, morális szempontból a népek közötti békés együttélés, az együvé tartozás érzete, a különfajta szabadságokat és az összekötő érzelmi-szellemi szálakat egyszerre fenntartó társadalomszerveződés feltétlenül felülhaladja a hódítás, a beolvasztás, az ellenséges torzsalkodás alantas indulataiból fakadó fejleményeket – sőt azokkal szemben törekszik a magasabb rendű és igényű létezésformák kialakítására. Nagyívű historikus könyvében (*Erdély* című 1929-es „kultúrtörténeti vázlatában”) váltig azt fejtegeti Kós, hogy „Erdély földjén egyik nép és egyik kultúra sem tudta és nem is akarta a másikat a maga képére átformálni. Külső erők néha megpróbálták ezt nagy áldozattal, de kicsi eredménnyel és végső siker nélkül. Ellenben a három együttélő kultúra tudattalanul állandó és soha egészen meg nem szűnő törekvése volt, hogy faji természetének megtartásával olyan közösségeket vegyen magára, melyek

különvalóságai ellenére is típusosan erdélyivé tegyék. Más nép az erdélyi magyar, mint a magyarországi, más a királyföldi szász, mint a németországi német és más az erdélyi román, mint az ókirályságbeli; fizikumban is más, de mentalitásban éppen az. És ha megmaradt a román románnak, a szász németnek és a magyar és székely magyarnak, de egymástól való különbözőségük mellett jellemzi őket és minden kulturális megnyilatkozásukat az a közösség is, melyet a megmásíthatatlan és örök természeti adottságokon kívül a közös sors, az étellel való közös küzdelmek közös formái determináltak. Ez a megnyilvánuló közösség éppen az a speciális erdélyi psziché, amit egyik erdélyi népnek Erdély határain kívül való nemzetestvére sem értett és érthetett meg soha. Hogy mi lesz Erdély népének és kultúrájának útja a jövőben, az jórészt Erdély népeitől függ. A história bizonyítása szerint Erdély azoké a népeké volt, akik ezt a földet, ezt a sorsot és ezt a pszichét vállalták, és azoké lesz a jövőben, akik azt a jövőben vállalni fogják. Erdély sorsa akkor volt a legboldogabb, kultúrája akkor virágzott ki leggazdagabban és legteljesebben, amikor népei egyarással vállalták a külön erdélyi sorsot és építették azt külön erdélyi eszközzel.” Szabédi László elemzése mindezt a „nagy magyar” állameszmén belül elhelyezkedő regionális „tájtranszilvanizmustól” elkülönülő, azt részint magában foglaló, döntően azonban kitérítő és meghaladó Kós Károly-i koncepciót „országtranszilvanizmusnak” nevezi. Mert olyan függetlenedő, föderaliztikus alapokra építhető történelmi és politikai irányultságot jelent, amely egyfajta „keleti Svájc” lét-

rehozásában bízva vázolja fel Erdély lehetséges és ígéretes jövőjét.

Erdély a sokrétű összmagyar nyelvi-kulturális önazonosság kitüntetett szférája, lelki tartománya, kivételes régiója és tüneménye. Az erdélyiség érzülete, gondolata és eszmeisége („tündérkerti” arculata) a színes, eleven, változatos hagyományok rendkívüli gazdagságával töltekezik. A „genius loci”, az erdélyi magyar népi kultúrtáj maga természeti szépségeivel és csodáival, hegyek, bércek, folyók, fenyvesek sűrűsödésében igéző varázsaival, s a közöttük kifejlő és megőrződő, primordiális ösiségében és folyvást megújuló frissességében pompázó népművészeti, népi kulturális hagyományteljesség (a tárgyi és szellemi folklór káprázatos bőségű kiáradásával): közismerten a transzilván gondolat és elköteleződés kultikus alapjait biztosítja. Az archaikus mélységekből táplálkozó, de a mindenkor kortárs európai művelődési, művészeti, kulturális fejleményekkel is szinkronban (sőt élenjárón) kibontakozó falusi és városi közösség-, társadalomszerveződés, a „rendtartó” önkormányzatiság, a kollektív autonómia, a konkrét és spirituális értelemben is felfénylő közép- és koraujkori iskola- és templomépítészeti alkotókészség (s a „kincses Erdély” bámulatatos látványosságaihoz tartozó építőművészeti remeklések rengetege), összességében a történelmi örökség a maga thesaurusával, mértékadó és példaállító hőseivel („jeles főembereivel”, az „erdélyi csillagokkal” Apáczai Csere Jánostól, Misztótfalusi Kis Miklóstól, Mikes Kelemtől Kőrösi Csoma Sándorig és a Bolyaiakig felsorolhatatlanul), s velük is a demokratikus, humanista szellemiség, a tolerancia, a szabadság

Tél

és a szolidaritás világraszóló, a XVI. századi tordai országgyűléseken már (a korabeli vallásszabadságot garantáló) törvénybe iktatott, úttörő érték-eszmével: ugyancsak az erdélyiség fakulhatatlanul egyetemes alapüzenete. S mindezzel együtt a modern időkben, a XX. században is a keresztény és neokantianus (és részint markánsan protestáns ereszeti) értékteológiai, morálbölcseleti axiómákat megtestesítő magatartásmodell, amelynek alapvetése a rendíthetetlen kötelelsetika, felelősségérzet, erőfeszítés – a „kategorikus imperatívusz” –, vagyis a reális ön- és helyzetudatos közösségi-nemzeti megmaradás és kontinuitás elsődlegességének a parancsát szem előtt tartva alkotni, munkálkodni, őrizni és újítani. Az erdélyi mítosz és a transzilván ideológia elidegeníthetetlen alkotóeleme az önállóság és az önelvűség, s az a konstitutív értéketikai, axiológiai belátás, amely a saját és az eltérő identitáselemek békés összeférhetőségét és szövetkező, együttműködő készségét emeli egyetemes emberi és társadalompolitikai perspektívába. A szülőföldi hűség és a sorsvállaló elkötelezettség a trianoni tragédia folytán az anyaországtól elszakított és kisebbségi sorba taszított magyarságban a szétdarabolságból fakadó szenvedést is átnevesítő életstratégiává kristályosodott: azaz a magasrendű (mert a minden keserves körülményeken felülkerekedő emberségről és őseredeti önvédelmi identitásról tanúskodó) „kisebbségi humánomot”, a „produktív fájdalmat”, a teher, a „súly alatt a pálma”, a „kín kovácsolta korona” és a gyötrelomból, a „homokból igazgyöngy”, a „romon virág” (megannyi erdélyi írástudótól származó) sorsmetaforáival, létszim-

bólumaival megérezkített metafizikai öngazolást vagy igazságérzetet érdeemesítette feltétlen emberi-erkölcsi (s ezáltal követendő kollektív nemzetpolitikai) mércének – s Kós Károly-i értelemben tekintette ezt organikusán megörökölt sorsközösségi adottságnak a többnemzetiségű Erdély egész kultúrtartományában. Önmagát (a magyar nemzeti minőséget) soha fel nem adva, de ezt az evidenciát soha mások kárára nem érvényesítve, soha mások ellen nem fordítva. (Dsidá Jenő *Tükör előtt* című emblematikus poémájának szállóigéje értelmében is: „mindig magunkért, soha mások ellen.”) Sőt, csakis az együttműködés nobilis ajánlatát hangoztatva vagy követelve. Az elnyomatást el nem tűrve, de a másokon való méltánytalan uralkodást is elutasítva – a türelmes önérték abszolút magabiztosságával. Egy kisebbségi nemzeti közösségnek is elvitathatatlan joga fűződik ugyanis a másokat nem sértő emberi szabadság és egyenlőség elvéhez, gyakorlatához. Az alávetések nélküli mellérendeltség, a szubszidiaritás jegyében és nevében. A lealacsonyítás veszélyével fenyegetett kisebbségiség állapotának és pozíciójának az átértékelése szerint: az egyenjogú önrendelkezéssel bíró társnemzeti státusz visszaszerzésének, restitúciójának célkitűzésével.

Lírai szenvedélyű, sóhajos elmélkedésében Tamási Áron például így foglalja össze az erdélyiség, a nehéz erdélyi sors lényegét: „drága Jó Istenem, hogy ez a sötét, félelmetes, misztikus erdélyi sors mindig ott lebeg a Maros, a Küküllő, a Hargita s minden erdélyi szó, tett és mozdulás felett”. „Az erdélyi Földnek az erdélyi Emberrel való találkozása idején Isten terem-

tette ezt a csodálatos tavat, melynek neve: transzilvanizmus.” „Talán maga a történelem sem tudta teljesen kifejezni még ezt a valamit, ami nem is fogalom tán, hanem értelem és érzés, vajúdás és sors, valóság és titok.” „Az erdélyiség gondolata az örök önállóság gondolata.” „Erdély az én hazám” – jelenti ki Kuncz Aladár is; és kifejti, hogy „gyönyörűség s egyben tanulság itt minden, amivel a természet e vidéket díszítette, s ugyanilyen szédítő távlatokra nyílik a szem, ha e vadregényes ország emberi műveltségei után kutat”; „Erdély nemcsak a természetnek, hanem a népek tör-

ténetének is változatos panorámája”; „ha minden el is veszett, megmaradt az ősi föld”. S az erdélyiség Kós Károly szerint is „tradíció, történelmi tudat, akarat, reménység és mindenekfelett szilárd, megingathatatlan – hit. Hite annak, hogy a mi hazánk – Erdély. A mi földünk, a mi gyökerünk, a mi kikerülhetetlen sorsunk, melyet nem mi választottunk, hanem amibe beleültetett és beleparancsolt az Úristen, bizonyára nem ok nélkül. Mi hiszünk abban, hogy az életünk: rendeltetés, melyet szolgálnunk kell cselekedettel, kibúvás és mentség nélkül, spekuláció és alkuvás nélkül.”